

Kocur László

HATÁR ÉS IRODALOM

Görömbei Andrásnak, nagy tisztelettel

Jonathan Culler írja 1982-ben megjelent *Dekonstrukció* c. tanulmánykötetében, hogy az utóbbi időben egyre több jelenség mutat afelé, hogy az irodalomelméletet másként kellene elgondolni, s hogy kialakulóban van egy (interdiszciplináris? transzdiszciplináris?) tárgy, melyet j.obb híján “elmélet”-nek hívnak. “Ez a terület nem »irodalomelmélet«, mivel az ide sorolható legérdekesebb művek nagy része nem kimondottan az irodalomról szól. Nem is »filozófia« a szó mai értelmében, mivel Saussure, Marx, Freud, Erving Goffman és Jacques Lacan éppúgy ide tartozik, mint Hegel, Nietzsche és Hans-Georg Gadamer. Nevezhetnénk »szövegelméletnek«, ha szövegen értjük »mindazt, ami a nyelv útján artikulálódik«, a legkézenfekvőbb elnevezés azonban egyszerűen az »elmélet«. Azok az írások, melyekre ez a szó utal, nem az értelmezések tökéletesedésében nyernek igazolást, és zavarba ejtő keverékként hatnak. /.../ Ez az »elmélet« műveinek működési módja következtében műfaj.”¹

Úgy véljük, s a *Regio* és a *Kisebbségkutatás* c. szakperiodikumok is erről látszanak meggyőzni, napjainkban a kisebbségkutatás, ezen belül a kisebbségi irodalmak kutatása, státuszuk – egy lehetséges – meghatározása – ami dolgozatunk célja – is ilyenfajta, culleri elméleti keretben, diszciplináris mátrixban a legesélyesebb. Ebben nem kis része van a differenciálatlan kisebbségi magyar társadalmak *Gemeinschaft*-jellegének². Természetesen azt magunk sem gondoljuk, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelné a tönniesi közösségfogalomnak, de sokkal inkább megfelel annak, mint a *Gesellschaft*/társadalom fogalmának, lévén hogy a társadalomszerűséget – részben az ~~utóállamok~~ belpolitikája és az ebből szervesen következő tanult tehetetlenség miatt – nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiség / nemzeti kisebbség-definíciók legtöbbje pedig csak tovább erősíti ezt a képzetet, nem véve

¹ Jonathan Culler: *Dekonstrukció*. Osiris, Budapest, 1997. 8-9.

² Vö. Ferdinand Tönnies: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1983. Különösen 15-56. ill. 285-334. Tönnies a vér közösségéről beszél, melyet aztán felvált a hely közössége. S e fejlődés következő állomása a szellem közössége. Ez a narratíva különösen hangsúlyos a kisebbségi társadalmakban.

tudomást a kisebbségi társadalom (?) további rétegződéséről. Álljon itt egy példa Jean-Christopher Rufin tollából: "A »nemzeti kisebbség« olyan közösség, amely önmagát definiálja, miközben egy vagy több közös ismérv (vallás, nyelv, faj, törzsi eredet, állampolgárság) alapján más működő közösségnek is van meghatározása róla, s tagjai érzelmileg annyira kötődnek hozzá, hogy adott esetben védelmére is kelnek, a nagyobb nemzeti egység ellenében."³ E meghatározás is a homogeneitást emeli ki, a népcsoporton belüli differentia specificákról nem véve tudomást. De ugyanez a "nemzeti kisebbség mint homogén tömb"-felfogás köszön vissza a mindenkori magyar kormányzati kommunikációban, ill. a határon túli magyar pártok retorikájában, gondoljunk csak a Magyar Koalíció Pártja vagy a Romániai Magyar Demokrata Szövetség közelmúltban lezajlott kongresszusai nyomán a magyarországi, de főként a határon túli sajtóban megjelent nyilatkozatokra, illetőleg a rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során e virtuális egység ellen felszólalók démonizálására.⁴ Tönnies szerint a közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként és irányítóként funkcionál⁵, esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egység metanarratívája.

Egyáltalában az is kérdéses, mi a megfelelő fogalom egy-egy utódállamban élő magyar népcsoport kollektív említésekor. Nemzet (?), nemzetrészt (?), kisebbség (?), nemzetiség (?), nemzeti kisebbség (?), etnikum (?). Kelet-Közép-Európában a nemzetfogalom értelmezése még az úgynevezett politikai és kultúrnemzet másutt bevált fogalmi dichotómiája mentén sem mindig volt egyszerű, s a XX. században ezt tovább nehezítette, hogy a kelet-közép-európai államnemzet(ek) koncepciója a kultúrnemzeti lét tagadásaként jött létre, kialakítva ezzel a nemzeti kisebbség addig ismeretlen alakulatát. Az alábbi néhány megállapítást Tóth Károly⁶ kutatásai nyomán tesszük. A szociológiai szakirodalom azokat a nemzetképződményeket nevezi nemzetiségeknek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot, a szuverén kollektivitás eszméjét. Azaz a nemzetiség ismérve a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya, ezért a nemzetiség egyenértékűségét és létjogosultságát bizonyítandó, a kultúra, annak is egy archaikus-kollektív formája, a népi kultúra felé fordul, részben felértékelve azt. Tóth Károly Szabó Miklós történész álláspontját idézi: "Azonos nyelven beszélő és/vagy azonos

³ Jean-Christophe Rufin: Kisebbségek, nemzetiségek, államok. Kisebbségkutatás 1992/93/2. 529.

⁴ A látszathomogeneitás visszasságaira pontosan mutat rá Cs. Gyimesi Éva Colloquium Transylvanicum c. kötetének több esszéjében. Marosvásárhely, Mentor, 1998.

⁵ Tönnies i. m. 30.

⁶ Tóth Károly a somorjai Fórum Intézet igazgatója.

felekezethez tartozó emberek közössége, amennyiben nem alkotnak társadalmi munkamegosztás-struktúrát, nem nemzet, hanem etnikum. Etnikumok nemzetké szervezése elsősorban komplett, minden lényeges társadalmi osztályt magába foglaló társadalmi munkamegosztás-struktúra létrehozását jelenti, csak másodsorban nemzeti állam szervezését.”⁷ Így az etnikumba beleszületik, míg a nemzet tagjává személyes döntéssel lehet az individuum. A különbség abban rejlik, hogy a közösség mennyire képes önmaga megszervezésére.

Láthatjuk, Szabó Miklós (is) az elkülönülő nyelvi létet tételezi a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó fenoménjaként. Mégis, a kelet-közép-európai, a “nyugati”-tól jórészt eltérő történelmi fejlődésből következően a kisebbségi magyar irodalmak kérdése nem vizsgálható pusztán nyelvi alapon. Azaz nem hasonlítható reflektálatlanul sem a franciaországi és az algériai, marokkói, kanadai francia nyelvű; sem a spanyolországi és a közép- és dél-amerikai spanyol nyelvű; sem a portugáliai és a braziliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz. Ezen esetek legtöbbszörében ui. a leginkább azonos nyelvről⁸ beszélhetünk, de Fuentesről vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyol írónak vallanák magukat, legfeljebb spanyol nyelvű íróknak, akik a spanyol nyelvű irodalmi és a latin-amerikai hagyományokat szervezik egymás mellé. Míg térségünkben a(nemzeti / nemzetiségi / kisebbségi)z identitás, hovatartozás kérdése folyamatosan problematizálódik, tekintve, hogy a Kárpát-medence magyar kisebbsége nem migráció vagy kolonizáció útján keletkeztek. Az akadémiai irodalomtörténet⁹ szerkesztője, Béládi Miklós így ír erről: “A nemzetiségi társadalmak eredeti, sajátos értékeket létrehozó »mikrotársadalmi« fejlődése, amelynek az irodalom is része, hosszú távon sem vezethet oda, hogy a makrotársadalomnak tartott anyanemzettől teljesen elszakadjon, és új nemzetet, új makrotársadalmat hozzon létre. Bajosan képzelhető el a fejlődés olyan iránya, hogy romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai magyar nemzet alakuljon ki az ottani magyar nemzetiségekből. S ha ilyenféle minőségi átfejlődés nem lehetséges, akkor továbbra is fennmarad az anyanemzet-nemzetiség kapcsolata, amely a történelmi tudat, hagyományok, kultúra és főként a közös nyelv alapján nyugszik.”¹⁰ Nem csoda, ha ez térségünkben a többségi társadalomból az aggodalom érzését váltja ki. A

⁷ Tóth Károly: Nemzet vagy nemzeti kisebbség. *Regio* 1990/2. 21.

⁸ Bár bizonyos különfejlődéssel, elsősorban az areális nyelvi érintkezés okán, számolnunk kell.

⁹ Béládi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945-1975 I- IV.* Akadémiai, Budapest, 1981-1982.

¹⁰ Béládi Miklós: *Kisebbségi irodalom – nemzetiségi irodalom.* In: Béládi Miklós: *Válaszutak. Szépirodalmi,* Budapest, 1983. 440.

kisebbség szó (Minderheit, Minority, minorité) szemantikai mezeje semmi esetre sem pozitív, sőt, a csekélyebb, alacsonyabb értékűség képzetét kelti. A többség számára érthetetlen (lehet), hogy miért nem akar a kisebbség – “teljes jogú” állampolgárrá válva – a többséghez tartozni, másrészt ott az állandó bizonytalanságérzet, hogy nyilván a kisebbség abba a másik államba szeretne tartozni, ahol ő a többség(i nemzet).¹¹ Bár ez alól akadhatnak kivételek, de nem azok tekinthetők az általánosnak.

Erre a többségi társadalom hivatalos ideológiája s a kisebbségi értelmiség ehhez lojális csoportja is kialakítja a maga reakcióját. Példaként említenénk Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét, melyben az ismert jogász arról szól: a csehszlovákiai magyar kisebbségnek más a nemzeti identitástudata, mint a magyarországi magyarságnak – ez igaz lehet –, s egy újabb nemzetté válási folyamat van kibontakozóban – erre, úgy gondoljuk, a történelem már rácsfolt. Illetve utalnánk a “szocialista” Csehszlovákia nagy hatalmú, nacionalista történész-ideológusára, Juraj Zvarára, aki 1985-ben a csehszlovák-magyar történész vegyes bizottság ülésén arról beszélt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbségnek fokozni kell a nemzetiségi tudatát, mert a “csehszlovákiai magyarság még túl erős nemzettudattal rendelkezik”. Zvara – a történelem által ugyancsak megcáfolt – felfogása a Szabó Rezsőtől eltérő előjellel, de egy “csehszlovakizált tudatú” kisebbségben jelölte meg az elérendő célt.

Ennél messzebbre csak Ceausescu Romániája ment, amikor 1988-ban magyar ajkú román dolgozóknak nevezte a romániai magyarságot. Ezekben a meghatározásokban (a nacionalizmuson túl) a kizárólagosság, az “egyirányúság” az egyik legzavaróbb tényező, mely nem vesz tudomást a társadalmi-kulturális rendszerek összefüggéseiről, érintkezéseiről. Idézzük újfent Béládi Miklós józan, bár nem ideológiamentes fejtegetéseit: “hogy a nemzetiségi irodalom autonómiáját megőrizze, sőt fejlessze, nem kell elvágnia a határon túli anyanyelvi kultúrához fűződő kapcsolatait. A nemzetiség és az anyanemzet nyelvi, kulturális összetartozása letagadhatatlan tényként, adottságként él tovább, de anélkül, hogy az összetartozás bármiféle függőséget rejtene magába, vagy magával vonná az anyanemzeti irodalom intervencióját a nemzetiségi irodalmak ellen.”¹²

Béládi a nemzetiségi irodalmak a utonómiájáról beszél, ám irodalmi a utonómia csak ott van, ahol megfelelő intézményrendszer is van, s itt kell visszakanyarodnunk Tóth Károly fejtegetéséhez: “A nemzeti kisebbségeknél az önszerveződés

¹¹ Erről bővebben értekezik Joseph Rován: *Minderheiten als Begriff und Vorstellung* c. írásában. Magyar kivonatát lásd: *Kisebbségkutatás* 1992/93/2. 527-528.

¹² Béládi i. m. 441.

képességének tudata adott, a kérdés számára az önszervezőképesség (tudatának) megfelelő gyakorlati fenntartásaként tételeződik.” Úgy tapasztaljuk, ez utóbbi nagyban hátráltatta a kisebbségi magyar művelődés s benne az irodalom kibontakozását, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakban sokkal inkább, mint a két világháború között. S bár ma már talán némileg anakronisztikusnak tűnik, kétségkívül, volt idő, mikor igaznak bizonyultak Pomogáts Béla szavai: “a szomszédos országok magyar kisebbségi irodalmaira gondolok, amelyeknek más szellemi intézmények híján ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát.”¹³ Hasonlókat az Irodalmi Szemle fennállásának negyvenéves jubileumára emlékezők is leírtak az eredetileg irodalmi folyóirat szerepvállalásának alakulásáról, de ők a husáki posztsztálinista normalizáció éveire utaltak ennek kapcsán. 1996-ban viszont ezt az állítást teljességgel idejétmúltnak tekinthetjük, a rendszerváltozás után (de részben előtte is) a kisebbségi társadalmak (?) ui. létrehozták a maguk intézményrendszerét, egy bizonyos szinten, legalábbis az irodalom disztributív oldala és az egyes társadalomtudományok terén.¹⁴ A különböző generációk, csoportosulások, iskolák stb. kialakították a maguk lapjait, kiadóit, így ténylegesen megteremtődött annak lehetősége, hogy az irodalom “csak irodalomként” funkcionáljon, végképp levette a kulturális mindenesi szerepkört¹⁵. Éppen ezért akár feltűnőnek is vélhetnők, hogy 1996-ban még akad védelmezője ennek az álláspontnak, hisz többek közt Tözsér Árpád, Koncsol László, Zalabai

¹³ Pomogáts Béla: Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában. Kisebbségkutatás 1996/3. 246.

¹⁴ A kisebbségi intézményrendszer 1989 utáni fejlődése külön tanulmányt igényelne, melyre mi most a jelen keretek között nem vállalkozhatunk, így csupán érintőlegesen megemlítjük, hogy az irodalom intézményrendszere a jugoszláviai magyar kisebbség körében volt a legkiterjedtebb, ők a folyóirat, kiadó, tanszék mellett kutatóintézettel (Hungarológiai Intézet) is rendelkeztek. Ez utóbbihoz hasonló a romániai és a csehszlovákiai magyarságnak nem volt, s ez számottevő hiányosság, ahogy a társadalomtudományi kutatócsoportok hiánya általában.

A rendszerváltozás után szerencsére ilyenek is létrejöh(he)ttek, pl. Szlovákiában a Fórum Intézet, a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport, a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság; Erdélyben az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja, a Kulturális Antropológiai Munkacsoport (az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaságot pedig kuriózumként említjük).

¹⁵ Bár – hangsúlyozzuk – noha e sorok írójától távol áll az irodalom ilyenén felfogása, elképzelhetőnek tartjuk, hogy más értelmezők szerint még a második világháborút követő periódusban is voltak olyan szakaszok, amikor az irodalomnak erre a funkciójára szükség lehetett.

Zsigmond már a hetvenes években felemelte hangját e jelenség ellen és főként az ennek kapcsán tett minőségi engedmények ellen, melyek legfeljebb a kisebbségi irodalmak kialakulásának első fázisában voltak indokolhatóak. Mert akkor talán helyénvalók voltak. A kisebbségi irodalmak kialakulását, majd 1945 utáni újramezét tematizáló megszólalásokban a leggyakrabban hangoztatott, már(a)-már szinte nagyelbeszéléssé lett tétel ezen irodalmak "semmitől indulása". Ehelyütt nem áll módunkban részletes áttekintést adnunk a kisebbségi irodalmak differenciálódásáról, fejlődéséről, megtették ezt helyettünk már mások. Azonban főbb vonalaiban tekintsük át az egyes kisebbségi irodalmak önértelmezését, ill. azok főbb jelképeit.

Míg a romániai magyar irodalom saját hagyományait, a csehszlovákiai (és a vele egy államalakulatba került kárpátaljai) magyar irodalom saját hagyománytalanságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket, a jugoszláviai magyar irodalom történetírója, az immár Széchenyi-díjas Bori Imre akadémikus olyan kísérletre vállalkozott, melyet Fried István abszurditással határosnak nevezett: az 1919 utáni politikai helyzethez igazította a jelenkor irodalmi-irodalomtörténeti tudatát. "A jelenlegi kisebbségi magyar irodalmak visszafelé történő meghosszabbítása nem hagyománytalanságuk igazolása, hanem csak annak rögzítése, hogy az egyetemes magyar kulturális hagyományok örökösei ők is, megváltozott körülmények között."¹⁶ Mint ahogy erről a kezdeti idők irodalmi vitái is meggyőznek, melyek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak az aktivista emigránsok és az "ottmaradtak" között, s a "Van-e vajdasági magyar irodalom?" kérdésére keresték a választ. Pár évvel később, 1927-28-ban újra kezdődtek ezek a viták, ekkor a később szerkesztőként-ideológusként meghatározóvá lett Szenteleky Kornél elutasította a vajdasági magyar irodalom létezését: "...ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művésziatlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."¹⁷

Ugyanebben a cikkben veti el Szenteleky a couleur locale-t, melynek aztán ő maga válik harcos hirdetőjévé a húszas-harmincas évek fordulóján, s ezt a programját haláláig hirdeti lapjában, a Kalangyában.¹⁸ A helyi színek elméletének lényegét valahogy így foglalhatnánk össze:

¹⁶ Fried István: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Gondolat, Budapest, 1989. 39.

¹⁷ Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum, Újvidék, 1998. 73.

¹⁸ Sajnos, ez a periódus csak egy évet jelent, Szenteleky 1933-ban, a lap alapítása után egy esztendővel meghalt.

“1. Nem az a fontos, hogy a történet Bácskában vagy Bánátban játszódjék le, hogy a környezet színei megfeleljenek az idevaló táj színeinek. A szellem a fontos. A szellem, amit az író a színeken túl megérez, s amivel az író némi közösséget érez...”

2. A lényeg az, hogy igazi életet, igazi márt adjon az író. /.../ Az igazi írónak élnie kell a mában. Bele kell kapaszkodnia az idő, a talaj, a tények, a társadalmi adottságok pozitívumába...

3. Írástudók vagyunk, a holnap elhivatott építői. S akkor nem szabad megtagadni a földet, az időt, amelyben építeni kötelességünk...”¹⁹

A kisebbségivé vált irodalmak közül vitathatatlanul az erdélyi az, amely – Bori Imre kísérletétől eltérően – valós regionális tudatú tradícióval rendelkezett, ez az erdélyi emlékiratírókig vezethető vissza. A kezdeti időszak intézményrendszerének kialakulása, s az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödése után létrejött ideológiája, a transzszilvanizmus a '90-es évek első felében újra az érdeklődés középpontjába került, részben Cs. Gyimesi Éva transzszilvanizmus-kritikája nyomán, részben pedig az Előretolt Helyőrség (ma már nem annyira) ifjú poétáinak színre lépésével, akik egyebek mellett a megmerevedett, “küldetésés” transzszilvanizmus megtagadásával pozícionálták magukat. Ha egy húszas évek végén kialakult elmélet hetven évvel később még mindig alkalmas kerete az önidentifikációnak, az a kulturális közegbe való mély beágyazódottságát mutatja. S bár az akadémiai irodalomtörténet nem kevés elfogultsággal a transzszilvanizmust “meglehetősen ködös, romantikus és megfoghatatlan”²⁰ elméletként tünteti fel – s a marxista irodalomtudomány horizontjáról ténylegesen annak tűnhet –, ezzel a megközelítéssel már csak azért sem érthetünk feltétlenül egyet, mert részben már kialakulásának idején/folyamatában megfelelően dokumentálva volt; részben pedig mert e sommás ítélet rögzítése óta már megszülettek a problémát érdemben feldolgozó munkák.²¹

Ugyancsak Romániában fogalmaztatott meg a “sajátosság méltóságának” ideológiája, Gáll Ernő által, mely szerint “úgy kell valakit, valamely etnikai csoportot tisztelnünk, hogy olyannak fogadjuk el, amilyen, és nem próbáljuk meghatározó sajátosságait megszüntetni.”²² Ezt Cs. Gyimesi Éva passzív-deffenzív ideológiának minősítette. A kisebbségi irodalmak elismert magyarországi szakértője,

¹⁹ Bori i. m. 98.

²⁰ Szabolcsi Miklós (szerk.): A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Akadémiai, Budapest, 1966. 933.

²¹ A témát monografikus igénnyel dolgozza fel Pomogáts Béla: A transzszilvanizmus: az Erdélyi Helikon ideológiája c. kötete. Akadémiai, Budapest, 1983. 206.

²² Gáll Ernő: A sajátosság méltósága és ami mögötte van. In: Gáll Ernő: A sajátosság méltósága. Magvető, Budapest, 1983. 96.

Görömbei András szerint azonban nem az, hanem "az önazonossághoz való természetes emberi jog kinyilvánítása – szemben az egyneműsítő diktatúrával. Megalapozása minden további aktív kisebbségi jogvédelemnek, autonómia-igénynek. Mai érvénye pedig az, hogy a nemzeti irodalmi kánonnak a magyar kulturális nemzet kohéziójának további megszilárdítása érdekében nem szabad háttérbe szorítania vagy mellőznie a kisebbségi magyarság »önazonosságát tolmácsoló és fenntartó művelődésének sajátos jellegét és értékét«."²³

Ugyancsak Görömbei András volt az, aki elsőként dolgozta fel monografikus igénnyel a második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalom történetét, kötete 1982-ben jelent meg. Szomorú tény ez, mely a csehszlovákiai magyar irodalomtudomány helyzetét is értékeli, mely – a románaitól és a jugoszláviaitól eltérően – önerőből nem tudta elvégezni ezt a munkát. Görömbei András ebben a művében csak összefoglaló jelleggel szól az első köztársaság törekvéseiről, melyekről bővebben főként Turczel Lajos filológiai kutatásai, illetve Kemény [G.] Gábor első csehszlovákiai magyar irodalomtörténete, valamint néhány tanulmány szolgálnak eligazításul. Ezekből megtudhatjuk, hogy a csehszlovákiai magyar irodalomnak az első korszakában sem volt olyan elméleti igénnyel kidolgozott kisebbségi irodalmi koncepciója, mint a couleur locale vagy a transzszilvanizmus, helyette a Győry Dezső költészete nyomán támadt "újarcú magyarságot", Kisebbségi Génuszt próbálták ekként feltüntetni, illetve később az ugyancsak Győry tollából származó "vox humana"-t kísérelte meg Fábry Zoltán irodalmi publicisztikája kibontani. Mindezek azonban inkább az eszmetörténet körébe tartozó próbálkozások, az irodalom önmeghatározásáról, önmeghatározási kísérleteiről keveset mondanak. A második világháborút követő időszakban hasonló metaforákat már nem alakítottak ki az irodalmi rendszer résztvevői, de az irodalom státuszáról folytak termékeny és kevésbé termékeny viták, melyekről azonban egyebütt²⁴ adtunk számot.

A kárpátaljai magyar irodalom, a határon túli magyar irodalmak kutatásának mostohagyereke, mely a második világháborúig a csehszlovákiai magyar irodalommal azonos államkeretbe fejlődött, s a területet csak ezt követően csatolták a Szovjetunióhoz, nem hozott létre ilyesfajta önmetaforát.

Ha tüzetesen szemügyre vesszük ezt a három nagy munkát, – Bori Imréét, Görömbei Andrásét és a Láng – Kántor szerzőpárosét; valamint a Bertha Zolán – Görömbei András szerzőpáros A hetvenes évek romániai magyar irodalma²⁵ c.

²³ Görömbei András (szerk.): Nemzetiségi irodalmak az ezredfordulón. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 21-22.

²⁴ Kocur László: "Az olvasónak pedig joga van játszani a művel". AB-ART, Pozsony, 2001.

²⁵ TIT Budapesti Szervezete [1983].

kötetét – azt kell látnunk, lényegileg a pozitivista irodalomtörténet-írás eszközeivel dolgoznak, rövid kontextusteremtő bevezető után az egyes szerzők pályaképének megrajzolásával adnak számot az irodalmi történekekről. Valamint a kisebbségi / nemzetiségi irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar –magyarországi magyar viszonylatban próbálják leírni, az utódállamok irodalmi kontextusát csak jelzésszerűen említve. Ezáltal az irodalomtörténet a politikátörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételezve állam és irodalom között, azt sugallva, hogy az “új” irodalom csupán az új államnak köszönheti létét, kialakulását. Szeli István egy helyen az autogenezis ilyenfajta elméletét képtelenségnek nevezi.²⁶ Szeli fejtegetéseit továbbgondolva tarthatatlanná válik a “semmiből indulás” tetszetős, szinte a keresztény szenvedésetikával rokonságot mutató tézise, ahogy arra az irodalomtörténeti adatok is rácsafolnak. Az elcsatolt területeken nyelvében vagy stílusában nem jött létre új irodalom, viszont intézményrendszerét tekintve igen. Csehszlovákiába pl. magyarországi könyvet, folyóiratot nem is lehetett bevinni, a Berlinben működő Vögel Verlag magyar osztálya látta el magyar könyvekkel a csehszlovákiai magyarságot. Tehát az intézményrendszer – ahogy persze a (földrajzi alapon legalábbis) racionálisan működő gazdasági rendszer egésze is – alapjaiban változott meg, részben az irodalmi érintkezés formái is korlátozódtak. E tekintetben ténylegesen beszélhetünk más irodalomról. A “szlovén” magyar irodalomnak nem volt / nem lehetett olyan helyzettudata, mint a történelmi Magyarország északi részén létező magyar irodalomnak.²⁷ Valamint olyan kényszer(?)intézmények alakultak ki, melyek létrejöttére határváltozás nélkül nem került volna sor. Ma már ezekre úgy tekinthetünk, mint a magyar irodalom és kultúra diverzitásának kiterjesztőire, még ha a maguk idejében nem is ekként fogták fel őket. Tehát mindenképp megfontolásra érdemesek Cs. Gyimesi Éva szavai: “az irodalom *intézménye* mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő.”²⁸ Ez előző leírását – úgy véljük – nagyban megkönnyíti Itamar Even-Zohar rendszerelmélete.

A fentebb említett elméletek ui. szinte kizárólag a (virtuális) egységet fogalmazták meg, a többrendszerelmélet viszont arra buzdítja a kutatókat, hogy a jelenségek osztályozása helyett az összefüggésüket és sokféleségüket szabályozó törvényszerűségeket tárják fel. Even-Zohar szerint a “kultúra sokféleségének akutsága talán kitapinthatóbb, hogy úgy mondjam, olyan esetekben, mikor az adott

²⁶ Szeli István: Hasonulás – elhasonulás. In: Szeli István: A peremkultúra élettana. Forum – Akadémiai, Újvidék – Budapest, 1993. 236.

²⁷ Tudomásunk szerint irodalomtörténeti dokumentumok nem támasztják alá, hogy a térségnek valaha is lett volna ilyenfajta önértelmezése.

²⁸ Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ. Pátria könyvek, Budapest, 1992. 16.

társadalom két (vagy több) irodalmi rendszer birtokosa, mondhatni két »irodalma« van.”²⁹ Ebben a helyzetben az irodalomtörténész számára sokkal egyszerűbb megoldás, ha az egyikről nem vesz tudomást. Dionýz Ďurišin Osobitné medziliterárne spoločensvá c. sorozatának jugoszláviai irodalmi kontextust taglaló fejezetében pl. nem kapott helyet a jugoszláviai magyar irodalom.

A kisebbségi irodalmak eddigi irodalomtörténetei jobbra centrum-periféria kapcsolataként jellemzik a magyar irodalom helyzetét. A többrendszerűség elméleti keretében viszont nem kell egy központot és egy perifériát feltételeznünk, hiszen Even-Zohar hipotézise szerint több efféle helyzet is létezik. “Például elmozdulás következik be, mikor egy bizonyos elem (rész vagy funkció) áthelyeződik egy rendszer perifériájáról egy ugyanabban a többrendszerűségben elhelyezkedő, azzal határos rendszer perifériájára, s ezután elmozdul vagy sem ez utóbbinak a központja felé.”³⁰ Úgy gondoljuk, ez a fajta mozgás kiterjeszthető a határon túli magyar irodalmak pozíciójára is. Irodalomtörténeti tény a magyar irodalom Budapest-központúsága a kiegyezés utáni időktől (különösen). Azaz a ma határon túliként tételezett magyar irodalmak lényegileg azóta periférikus³¹ státuszba kerültek – illetőleg újabb központokat alakítottak ki, mint ahogy azt az erdélyi magyar irodalomban is megfigyelhetjük –, a történelmi Magyarország területén szintén többközpontúként létezett szlovák, román, szerb, horvát, szlovén irodalom pedig eleve marginális irodalomként tételeződött. Így a mai Szlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ukrajna területén létező kisebbségi magyar irodalmak nézőpontjából a határváltozás perifériaáttevédként is leírható.³² Azaz a szlovák, román, szerb,

²⁹ Itamar Even-Zohar: A többrendszerűség elmélete. Helikon 1995/4. 437.

³⁰ Uo. 438.

³¹ “A periféria illetve a perifériális (marginális) térségek vizsgálatának két legfontosabb szempontja a földrajzi, illetve az ebből kinövő településtudományi megközelítés. A földrajzi megközelítés szerint a periféria általában kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, rossz forgalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. További jellemzője, hogy rendszerint a közigazgatási és politikai központoktól távol, az ország vagy megye (tartomány stb.) határán fekszik. A településtudományi megközelítés ezzel szemben a perifériát sajátos dichotómia, a centrum-periféria viszony alapján értelmezi. A periféria ily módon két vagy több központi település közötti depressziós térség. A periféria kialakulása összefügg a településhierarchiával és a társadalmi struktúrával; a strukturális egyenlőtlenség immanens velejárója.” Éger György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában. Regio 1993/3. 34-35.

³² “A határmenti térségek specifikumai mások. Ezek főként az egyén, illetve az állami újraelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ tágabb földrajzi környezetünkben elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkeznek. /.../ Az állami újraelosztási rendszer ezen térségeket a legutóbbi

horvát, szlovén, ukrán irodalmak – melyek hozzávetőleg azonos pozíciót foglal(hat)tak el a kiegyezés utáni Magyarország irodalmi rendszerében, legfeljebb “anyairodalmukhoz” való viszonyukban különböztek, nevezetesen nem mindegyiknek volt – külön irodalmi rendszert alakítva ki centrum pozícióba kerültek, míg az addig nyelvében igen, de szerkezeti megosztottságában nem a rendszer központi részéhez tartozó magyar nyelvű irodalmak újfent periférikus pozícióba kerültek, miközben újabb irodalmi rendszer részévé is váltak. Ez az eseménysor autopoiesziszként is leírható. Mindez azonban a határváltozás után keletkezett szövegekről keveset árul el, hangozhat a jogos ellenvetés, ahogy Bojtár Endre is írja: “létezik-létezhet-e a térségnek valamiféle irodalmi közössége (s amely ok miatt – az időről időre megfogalmazott nagyszabású tervek ellenére – eddig még sehol a világon nem készült a régió minden irodalmát átfogó, komoly kutatáson alapuló irodalomtörténet): az összehasonlító irodalomtörténet, a komparatisztika, amely ezt a közösséget teremti, »feltalálja«, az esetek döntő többségében nem az irodalom alapegységével, a – minél egyedibben értékes, annál összehasonlíthatatlanabb – irodalmi műalkotással foglalkozik, s ezért – sarkítva és szigorúan véve – nem irodalomtudományi diszciplína, hanem a történetírás szolgálólánya.”³³ Even-Zohar értelmezésében azonban az “irodalom” nem szövegek sorozatát, együttesét jelenti, nem is a játéktárat, mindezeket pusztán az irodalom részleges megnyilvánulási formáinak tartja. Ezeknek viselkedését nem magyarázhatjuk a szerkezetükkel. A szöveg az irodalomnak / irodalmi rendszernek csupán a legszembetűnőbb produktuma. Even-Zohar az iparból vett hasonlattal él: ha a végterméket vesszük figyelembe, nem feltétlenül érdekes az előállítási folyamat. “Mégis világos, ha valakit az ipar mint komplex tevékenység érdekel, csupán a termékek figyelembevételével nem képes az egészet kimerítően elemezni, még akkor sem, ha úgy tűnik, a működés egyedüli értelme a termékben rejlik. Az irodalom rendszerében a szövegek sokkal inkább a kánonképződés folyamatának eredményei, mintsem hogy szerepet játszanának magukban a folyamatokban. Csak bizonyos minták képviselőinek szerepében jelentenek a szövegek aktív tényezőt a rendszerkapcsolatokban.”³⁴

időig nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakításához vezet. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a nemzetiségi bizalmatlanság vagy éppen a nemzetiségi összetartásból eredő előnyök hatása.” Uo. 35.

³³ Bojtár Endre: A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségei. Regio 2001/2. 160.

³⁴ Even-Zohar i. m. 443.

Even-Zohar az irodalomrendszer leírásához Jakobson közismert kommunikációs és nyelvmodelljét kölcsönzi, mutatis mutandis.

	Intézmény	
	Játéktár	
Termelő -----		Fogyasztó
	Piac	
	Termék	

Ez a modell³⁵ az irodalmi rendszer működésében résztvevő makrotényezőket hivatott leírni, s az irodalmat folyamatszerűségében próbálja megragadni.

Ugyanerre törekedett a nemrégiben elhunyt Dionýz Ďurišin is, Osobitné medziliterárne spoločensvá c. tanulmánykötet-sorozatában, melynek recepciója Magyarországon szinte meg sem történtnek mondható.

Ďurišin már (magyarul) 1977-ben megjelent Összehasonlító irodalomkutatás c. tanulmánykötetében is nagy hangsúlyt fektetett az interliteratúrális szintézisek problémáira, mondván, hogy a nagyobb, több irodalmat átfogó egységek kutatásának kell előtérbe kerülnie a komparatistikai vizsgálatban, mert a “szűken értelmezett kétoldalú (bilaterális) megközelítés /.../ nem vezethet eredményre.”³⁶ Ezt az elképzelését aztán bőven volt alkalma továbbgondolva kifejteni az 1987-1993 között hat kötetben, nemzetközi szerzői gárda közreműködésével megjelentetett sorozatban. Itt többek közt önálló irodalomközi társulásként (osobitné medziliterárne spoločensvo) tételezi a Balkán-félsziget, a Bizánci Császárság, a finnugor népek, a török nyelvcsaládhoz tartozó népek irodalmát, ill. a különböző, gyarmati sorból felszabadult afrikai, dél-amerikai, ázsiai országok egykori gyarmatosítóik nyelvén (francia, angol, portugál, spanyol) írott irodalmát. De ilyenek gondolja a szláv irodalmakat is, valamint feltételezi a “szocialista világirodalom” kontextusát is.

Ďurišin vizsgálati módszere – különösen a “hagyományosként” leírható, azaz elsődlegesen a kétoldalú kapcsolatkutatással foglalkozó komparatistika – és a szlovák ilyen (volt?) – nézőpontjából újszerűnek mondható, az általa felvázolt kontextusok jobbára működőképese³⁷, s elméleti alapvetésének néhány sarkalatos

³⁵ Bővebb kifejtését lásd: Itamar Even-Zohar: Az “irodalmi rendszer”. Helikon 1995/4. 451-467. Ill. uő.: Polysystem Studies.

<http://www.tau.ac.il/~itamarez/ps/polysystem.html>

³⁶ Dionýz Ďurišin: Összehasonlító irodalomkutatás. Budapest, Gondolat, 1977. 189.

³⁷ Természetesen nem térhetünk ki a több mint ezer oldalt kitevő kötetekben körvonalazott koncepció bírálatára, erre nem is vagyunk / lehetünk kellően felkészültek, azt azonban szeretnénk jelezni, hogy a finnugor irodalomközi társulás tényével nem bizonyosan tudunk egyetérteni, nem hisszük, hogy a magyar irodalomnak a nyelvrokonság ténye miatt más

pontja, úgy gondoljuk, vizsgált témakörünkben is előremutató lehet. Ďurišin Even-Zohartól függetlenül kijelenti, egy-egy nemzeti irodalom több rendszer részét is képezi, illetve több önálló irodalomközi társulás teljes értékű tagja lehet. Bevezeti a különböző nyelvű irodalmak vagy a többirodalmú rendszerek fogalmát, szemben az "többszemélyes" (mnohonárodná) irodalom fogalmával (mely megtevesztő lehet, mert az etnikum jelenlétét feltételezi, holott ennek nem feltétlenül kell így alakulnia). A többirodalmú (poliliterális) rendszer lehet egynyelvű (monolingvális), mint például az anglofón irodalmi rendszer vagy többnyelvű (polilingvális), ilyen a jugoszláv irodalmi rendszer, vagy az Osztrák-Magyar Monarchia irodalmi rendszere.

Bevezeti a kettős honúság (dvojdmovost') fogalmát is, mely az alkotói személyiség szerves, konstitutív (oda)tartozása két vagy több irodalmi rendszerhez.

Azaz egy alkotó lehet kettős vagy többes irodalmiságú, de nem kell szükségképpen kettős honúnak lennie, és fordítva. Ďurišin a nemzetiségi irodalmak helyzetét a svájci irodalmak példáján szemlélteti (még véletlenül sem a kézenfekvő módon kínálkozó csehszlovákiai magyar irodalom példájához nyúl, ezzel majd csak a harmadik kötetben fog foglalkozni), s általánosságban az esetet az intencionális kettős honúság kategóriájával tartja leírhatónak. Úgy mint az adott nemzeti irodalommal (az olasszal, franciával, némettel) a kontextus változó lehet, de viszonylag aktív, és gyakran fölékerekedik a svájci irodalomközi társulás kontextusának. Ez többek közt ezen irodalomközi társulások sajátosságaiból fakad, ahol az együvé tartozás nem egy bizonyos nemzetpolitikai alapra helyeződik, hanem éppen ezt a nemzeti irodalmi hovatartozást kérdőjelezi meg.

Ďurišin szerint a nemzeti irodalmak történeti értékelésekor ezek az alakulatok csak akkor jellemezhetők a periférikus vagy alárendelt irodalom fogalmával, ha nem öntörvényű jelenségként (svojbytný jav) értelmeződnek, hanem az anyairodalomból vezetődik le. Ez az egyoldalú levezetés ui. nem vesz tudomást az irodalmi valósághoz való élő, konkrét kötődésekről, melyekben a nemzetiségi irodalom létezik.

A tényből, hogy a nemzetiségi irodalom nem csak parciális része az egésznek, de önálló irodalomtörténeti egység, következnek az önálló kapcsolatai a nemzeti és irodalomközi irodalmi folyamattal, s ez jelöl(het) ki a kisebbségi magyar irodalmak – beszéljünk most konkrétan a csehszlovákiai magyar irodalomról – öt lehetséges kontextusát. Ezek:

- önnön fejlődési folyamatának kontextusa
- az azonos államalakulatban létező többi irodalomhoz való viszonya

kapcsolata volna valamelyik obi ugor nép irodalmával, mint valamely, az Ob mentén élő, nem ebbe a nyelvcsaládba tartozó népcsoport irodalmával.

- az "anyairodalomhoz" való viszonya
- a többi nemzetiségi magyar irodalommal kialakított kapcsolat
- kapcsolata más, az eddigieken kívül eső irodalmi folyamatokkal.

Đurišin szerint a nemzetiségi irodalom független egyéb irodalomtörténeti formációktól, így nem is lehet ezeknek alárendelve; önálló történeti fenomén, sajátos funkcióval. Tőzsér Árpád írja egy tanulmányában, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kutatói – mivel kutatásuk tárgyát a priori feltételezték – sokszor nem is tud(hat)ták, mivel foglalkoznak.³⁸ Úgy gondoljuk, az imént említett elméleti háttér is ellentmond ennek az esszéisztikus megfogalmazásnak, hisz Đurišin tézisei, különösen Even-Zohar többrendszer-elméletével összeolvasva megfelelő keretet biztosít a kisebbségi/nemzetiségi irodalmak státuszának meghatározhatóságára. Tőzsér Árpád elméletével azért sem érthetünk egyet, mert a határok elvetésével felkínált – hogy egy weberi kifejezést kölcsönözzünk – "szabadon lebegő" irodalomfelfogás nem vesz tudomást az irodalomközi folyamatokról ill. társulásokról.

Ezzel persze nem azt szeretnénk mondani, hogy egyetértünk Đurišin azon – Juraj Zvara dolgozatunk elején idézett gondolatával rokonságot mutató – állításával, hogy a "cseh-szlovákiai irodalommal egységet képező magyar nemzetiségi irodalomnak a céljából és rendeltetéséből következik, hogy nem lehet a magyar nemzeti irodalom szerves része."³⁹ Mint ahogy abban is önellentmondást vélünk felfedezni Đurišin saját rendszerén belül, hogy a nemzetiségi irodalom független volna egyéb irodalomközi formációktól, hisz ez Đurišin rendszerében (is) lehetetlen.

Azonban vegyük észre, hogy az egyes, (legalább) bilingvális (de gyakran polilingvális) irodalmi rendszerben létező kisebbségi irodalmakba az areális érintkezés során beépül(het)tek – hogy kényszerűségeiből-e vagy sem, ez most elméleti szempontból kevésbé lényeges – olyan jelenségek, melyek a magyarországi magyar irodalomba, ill. más határon túli magyar irodalmakba nem, vagy kevésbé, ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni.⁴⁰ Így a nagyelbeszélésként létező virtuális-hipotetikus egység helyett talán érdemes volna valós többségről beszélni.

Azaz az "egyetemes magyar irodalom" monolingvális irodalomközi társulásként írható le.

³⁸ Tőzsér Árpád: Az irodalom határai. Cselényi László és Grendel Lajos művei s a határon túli magyar irodalom kérdésköre. Kalligram – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 1998. 50.

³⁹ Dionyz Đurišin: A nemzeti irodalom mint egység. Kontextus 1985/1. Idézi Tőzsér i. m. 8.

⁴⁰ Itt nem a vulgármarxizmust szeretnénk feltámasztani, mondván, hogy a csehszlovákiai magyar íróknak a csehszlovákiai magyar valóságot kell tükröznie; elsősorban nyelvi jelenségekre gondolunk, melyek más irodalomban nem jöhettek volna létre.

Felhasznált irodalom

1. Béládi Miklós (szerk.): A magyar irodalom története 1945-1975 I-IV. Akadémiai, Budapest, 1981-1982.
2. Bertha Zoltán – Görömbei András: A hetvenes évek romániai magyar irodalma. TIT Budapesti Szervezete [1983].
3. Bojtár Endre: A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségei. Regio 2001/2.
4. Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum, Újvidék, 1998.
5. Culler, Jonathan: Dekonstrukció. Osiris, Budapest, 1997.
6. Cs. Gyímesi Éva: Colloquium Transsylvanicum. Marosvásárhely, Mentor, 1998.
7. Cs. Gyímesi Éva: Teremtett világ. Pátria könyvek, Budapest, 1992.
8. Ďurišin, Dionýz: A nemzeti irodalom mint egység. Kontextus 1985/1.
9. Ďurišin, Dionýz: Osobitné medziliterárne spoločensvá 2-5. Veda, Bratislava, 1991-1993.
10. Ďurišin, Dionýz: Összehasonlító irodalomkutatás. Budapest, Gondolat, 1977.
11. Éger György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában. Regio 1993/3.
12. Even-Zohar, Itamar: A többrendszerűség elmélete. Helikon 1995/4.
13. Even-Zohar, Itamar: Az "irodalmi rendszer". Helikon 1995/4. 451-467.
14. Filep Tamás Gusztáv: A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In: Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.): A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998. III. Budapest, Ister, 1999.
15. Filep Tamás Gusztáv: Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez. In: Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.): A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998. II. Budapest, Ister, 1998.
16. Filep Tamás Gusztáv-Tóth László: *Próbafevételek*. Kalligram, Pozsony, 1995.
17. Fried István: Irodalomtörténesek Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1999.
18. Fried István: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Gondolat, Budapest, 1989.
19. Gáll Ernő: A sajátosság méltósága. Magvető, Budapest, 1983.
20. Görömbei András (szerk.): Nemzetiségi irodalmak az ezredfordulón. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000.

21. Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980. Akadémiai, Budapest, 1992.
22. Grendel Lajos: Rosszkezdvem naplója. (Tatabánya, 1992.) In: Grendel Lajos: Házám, Abszurdisztán. Kalligram, Pozsony, 1998.
23. Kemény Gábor: Így tűnt el egy gondolat. Budapest, Mefhosz, é. n. [1940]
24. Pomogáts Béla: A transzilvánizmus: az Erdélyi Helikon ideológiája c. kötet. Akadémiai, Budapest, 1983.
25. Pomogáts Béla: Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában. Kisebbségkutatás 1996/3.
26. Rován, Joseph: Minderheiten als Begriff und Vorstellung. Kisebbségkutatás 1992/93/2. 527-528.
27. Rufin, Jean-Christophe: Kisebbségek, nemzetiségek, államok. Kisebbségkutatás 1992/93/2.
28. Szabolcsi Miklós (szerk.): A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Akadémiai, Budapest, 1966.
29. Szeli István: A peremkultúra élettana. Forum – Akadémiai, Újvidék – Budapest, 1993.
30. Tóth Károly: Nemzet vagy nemzeti kisebbség. Regio 1990/2. 21.
31. Tönnies, Ferdinand: Közösség és társadalom. Gondolat, Budapest, 1983.
32. Tózsér Árpád: Az irodalom határai. Cselényi László és Grendel Lajos művei s a határon túli magyar irodalom kérdésköre. Kalligram – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 1998.